

Р.С. Мухитдинов

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «УСУЛ ЫЛМ АТ-ТАБИЪА» ТРАКТАТЫНА ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ (еңбектегі «ақыл» бөлімі негізінде)

Әбу Насир әл-Фарабидің еңбектері әрқашан ғалымдардың, зерттеушілердің назарында. Ғалымдар, ізденушілер атақты философтың еңбектеріне сүйеніп талай ғылыми зерттеулер жүргізген, әлемнің қаншама тілдеріне аударылған. Бұл мақалада Әбу Насир әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегінің алғашқы тарауы «ақыл» туралы мақаласына теологиялық және лингвистикалық талдау жасалады. Ғалымның қолданған сөздеріне, ұғымдарына, терминдеріне талдау жасау арқылы ол ұғымдардың тілдік және теологиялық мәнін ашуға, олардың түрлі қолданыстары мен мағыналарына тоқталуды мақсат етеміз. Мақала әл-Фарабидің «ақыл» туралы мақаласының мәтінін зерттеуге арналғандықтан, мәтінтану саласындағы әдіс-тәсілдер қолданылады. Сонымен қатар әл-Фарабидің қолданған Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистеріне герменевтикалық талдаулар да жасалады. Мақала нәтижесінде автордың сөйлемдерін талдау барысында оның діни көзқарастарын да баяндап, ғалымдар арасында пікірқайшылығын тудырған мәселелерге қатысты ғұламаның пікірін де айтамыз. Әл-Фарабидің ғайби (метафизикалық) мәселелерді талқылағанда, түсіндіргенде Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистерін қалай басшылыққа алғанын, қандай әдісті қолданғанын да қарастырамыз. Бұл мақала діни мәтіндерді лингвистика ғылымы мен ислам теологиясы ғылымдарын байланыстыра зерттеудің, яғни салааралық зерттеулердің маңыздылығын көрсетеді. Әл-Фарабидің еңбегіне тілдік және теологиялық талдау жасау арқылы оның ойын толық түсіндіру мүмкіндігі туады. Жұмыстың нәтижелерін діни мәтіндерге лингвистикалық талдау жасауда және теологиялық ұғымдардың тілдік мағыналарын білуде қолдануға болады.

Түйін сөздер: ирада, уахи, илхам, ақыл, рух.

R.S. Mukhitdinov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Theolinguistic analysis of al-Farabi's treatise "Usul 'Ilm At-Tabi'a" (based on the chapter "'aql")

The works of Abu Nasr al-Farabi continue to attract the attention of scholars, who quite actively and fruitfully studying the philosophical treatises of the Second Aristotle, contributed to their translation into a number of languages in the world. This article attempts to make a theological and linguistic analysis of the first Chapter "'Aql" (intelligence, mind) of al-Farabi's treatise "Kitab makalat ar-rafi'a fi usul at-tabia". The aim of the study is to reveal both linguistic and theological meaning through the analysis of words, terms and concepts used by the Second Teacher after Aristotle. Since the object of the research is the text of the Chapter "'Aql" in the treatise of the medieval scholar-encyclopedist, the key methods were the methods used in the study of text, incl. hermeneutic method for the study of verses from the Quran and hadiths of the Prophet Muhammad. In the process of considering the treatise, we will study the religious point of view of al-Farabi, where discussion issues among scholars will be taken into account, as well as a philosophical, namely metaphysical point of view based on the text from the Quran and hadiths functioning in the treatise. The study is interdisciplinary, as it connects linguistics and religion, and in particular Islamic theology. The results of the study will contribute to the disclosure of linguistic meanings of theological concepts, as well as the implementation of linguistic analysis of religious texts.

Key words: irada, uakhi, ilkhama, mind, spirit.

Р.С. Мухитдинов

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Теолингвистический анализ трактата аль-Фараби «Усул Ылим Ат-Табиъа» (на материале раздела «Разум»)

Труды Абу Насра аль-Фараби продолжают привлекать внимание ученых-исследователей, которые, достаточно активно и плодотворно изучая философские трактаты «Второго Аристотеля», поспособствовали их переводу на ряд языков в мире. В настоящей статье предпринимается попытка сделать теологический и лингвистический анализ первого раздела «Разум» трактата аль-Фараби «Китаб мақалат ар-рафиа фи усул ат-табиа». Целью исследования является раскрытие как языкового, так и теологического значения при помощи анализа слов, терминов и понятий, употребляемых Вторым учителем. Поскольку объектом исследования является текст раздела «разум» в трактате средневекового ученого-энциклопедиста, ключевыми методами стали методы, применяемые в текстоизучении, в т.ч. герменевтический для изучения аятов из Корана и хадисов пророка Мухаммада. В процессе рассмотрения трактата нами будет изучена религиозная точка зрения аль-Фараби, где во внимание будут братья дискуссионные вопросы среди ученых, а также философская, а именно метафизическая точка зрения на основе текста из Корана и хадисов, функционирующих в трактате. Исследование является междисциплинарным, так как соединяет лингвистику и религию, а в частности исламскую теологию. Результаты исследования поспособствуют раскрытию языковых значений теологическим понятиям, а также выполнению лингвистического анализа религиозных текстов.

Ключевые слова: ирада, уахи, ильхам, разум, дух.

Кіріспе

Бұл мақала ҚР БЖҒМ-ның АР08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теолингвистикалық дискурс («Усул ылим ат-табиъа», «Китабул-Ахлак» және «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде)» атты жобаның негізінде жазылды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Түркі халықтарының ғана емес, барша әлемнің мақтанышы, «екінші ұстаз» атанған бабамыз Әбу Насир әл-Фарабидің еңбектері осы уақытқа дейін түпнұсқадан емес, орыс не басқа тілдерден аударылып келді. Еліміздің «Рухани жаңғыру» секілді жобаларының арқасында және Әбу Насир әл-Фарабидің ... жылдық мерей тойын өткізу жобасының аясында бабамыздың еңбектері түпнұсқадан қазақ тіліне аударыла бастады. Бұрын арадағы тілдің әсерінен кейбір мәліметтер түпнұсқалық реңінен айырылып аударылып жүрген болса, енді олар тікелей түпнұсқадан аударылуда. Бұл бізге әл-Фарабидің еңбектеріне басқа қырынан қарауға, жаңаша талдауға мүмкіндік береді. Ендігі ретте әл-Фарабидің еңбектеріне мәтіндік талдау жұмыстары жүргізілуі керек. Біз осы мақалада әл-Фараби қолданған философиялық, діни ұғымдарға лингвистикалық және теологиялық талдау жасау арқылы ғалымның көзқарастарын, ұстанған принциптерін зерттеуді, оларды басқа да

ғалымдардың көзқарастарымен, принциптерімен салыстыруды мақсат тұттық.

Ұсынылып отырған **жұмыстың мақсаты** әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегіндегі «ақыл» туралы мақаласында әл-Фараби қолданған философиялық, діни ұғымдарға лингвистикалық және теологиялық талдау жасау арқылы ғалымның көзқарастарын, ұстанған принциптерін зерттеу, оларды басқа да ғалымдардың көзқарастарымен, принциптерімен салыстыру.

Бұл мақсатқа жету үшін **келесі міндеттерді** қойдық: «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегіндегі негізгі ұғымдарды анықтау; философиялық және діни ұғымдардың этимологиясын зерттеу; ұғымдардың діни анықтамаларын жасау; олардың тілдік және терминдік мағыналарына қатысты ғалымдардың көзқарастарын талдау, дәлелдерін келтіру; сол арқылы Әбу Насир әл-Фарабидің көзқарастарын айқындау.

Зерттеу нысаны – «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» кітабының алғашқы бөлімі «Ақыл» туралы мақаласының мәтіні.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы. Бұл зерттеу нысаны белгілі мәтін болғандықтан, осы мәтінмен байланысты әдіс-тәсілдер ғана қолданылады. Автор ойын жеткізуде өзі өмір сүрген ғасырдағы, ортадағы, дүниетанымындағы, мәдениетіндегі тілдік ерекшеліктерді пайдаланатындығы белгілі. Сол үшін автор қолданған

ұғымдарына талдау жасағанда сипаттау, жалпылау, жіктеу жүргізу үшін тарихи әдіс қолданылды. Бұл еңбек орта ғасырда жазылғандықтан, диахрониялық және синхрониялық әдістерді қолдану арқылы сөздерді талдау тиімді. Әл-Фараби бұл еңбегінде Құран аяттары мен хадистерді жиі қолданғандықтан, герменевтика әдісі де қолданылды. Герменевтика әдісін діни мәтіндердің мәнін ашуда пайдалану Еуропада дамығанымен, ислам әлемінде ол тәуил деген атаумен белгілі. Ғалымдар Құранның астарлы мағынасын ашу үшін тәуил әдісіне жиі жүгінеді.

Әбу Насир әл-Фараби «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» еңбегінде ақыл, рух және нәпсі туралы зерттеу жасаған және әр ұғымға жасаған талдауына реттік атау беріп, оларды мақала деп атаған. Яғни бірінші мақала ақыл туралы, екінші мақала рух туралы, үшінші мақала нәпсі (жан) туралы. Ол соңғы екеуін арнайы мақала деп атағанымен, біріншісін олай атамай, еңбектің кіріспесіне жалғастырып талдап кете береді. Дегенмен *فأما العقل* «фәэмме әл-ақлу» (ақыл болса) деп басталатын сөйлемдегі «фа» көмекші сөзі (харф атф) жаңа ойдың басталғандығын білдіреді. Осы аталған ұғымдардың жаратылысына, сипатына және қызметтеріне қатысты өз ойларын Құран аяттарына және Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистеріне сүйене отырып талдауға тырысқан. Оның бұл әдісі ислам дінінің басқа да ғылымдарында өте жиі қолданылатын әдіс. Ислам дінінің барлық саласында ғалымдар діни мәселенің шешімін ұсынғанда, талдағанда өз ойларын, көзқарастарын Құран аятымен немесе Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадісімен қуаттап отыруға тырысады.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Біз өзіміздің бұл мақаламызда Әбу Насир әл-Фарабидің бұл еңбегіндегі бірінші мақала, яғни ақыл туралы зерттеуіндегі ұғымдарға телогингвистикалық талдау жасайтын боламыз.

Атақты философ Әбу Насир әл-Фараби өзге мұсылман ғалымдары секілді өз сөзі бисмилләмен, әлемдердің Раббысы Аллаға мадақ айтумен, Одан жәрдем тілеумен және Мұхаммед пайғамбарға, оның отбасына және серіктеріне салауат және сәлем айтумен бастайды (Al-Farabi, 1951: 103). Әл-Фарабидің бұл тіркестерді дұға мақсатында, Алладан жәрдем, береке тілеп бастағандығы ешқандай күмән тудырмаса керек. Мұның өзі, кейбіреулер айтып жүргендей, әл-

Фараби діннен баз кешкен болмағандығына айқын дәлел болуы тиіс.

Әбу Насир әл-Фарабидің бұл еңбегінде ислам дінінің ұғымдары жиі қолданылған. Бұл мақалада осы ұғымдар мен басқа да діни терминдердің тілдік және діни мағыналарына талдау жасалады.

علم الطبيعة «илму әт-табиғаты» (табиғат ғылымы). Бұл ғылым қазіргі ғылыми ортада, көпшіліктің арасында «жаратылыстану ғылымдары» деп аталады. Араб тілінде «табиғат» сөзі әл-Фарабидің қолданысында «ғылым» сөзімен изафетті байланыспен келсе, қазіргі кезде ол сөз «ғылымдар» сөзінің анықтаушы ретінде «улум табиғия» деп қолданылады. Оны қазақ тіліне «табиғи ғылымдар» деп сөзбе-сөз аударуға болады.

أصول «усул» сөзі араб тілінде *أصل* «асл» сөзінің көпше түрі. Ол тамыр, түбір, түп, негіз, іргетас, асыл, түпнегіз деген мағыналарды береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 26).

مقالات «мақалат» сөзі араб тілінде дұрыс көпше түрдегі аналық тектегі сөз (жамғ муәннәс сәлим). Бұл сөз араб тіліндегі *قال* «қала» етістігінің ырықсыз есімшесі, яғни айтылған сөз деген мағынаны береді. Алайда «мақала» сөзі көп жағдайда ғылыми зерттеудің нәтижесінде жазылған орта көлемдегі туындыға қолданылады (Almaany). Әл-Фараби де бұл сөзді осы мағынада қолданған деп айтуға болады. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде мақала сөзіне «белгілі бір газетте, журналда жарияланатын ғылыми, публицистикалық, көлемі шағын шығарма», ал «ғылыми мақала» деген тіркеске «деректер мен мәліметтерді талдап, ғылыми мәселелер төңірегінде ой қорытатын мақала» деген анықтама берілген (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 116), яғни қазақ тіліндегі «мақала» сөзі араб тіліндегідей мағынада қолданылады.

رفیعة «рафиға» сөзі араб тілінде *رفع* «рафаға» етістігінің сиға әл-мубалаға уазынындағы (сөзге күшейтпелі мағына беретін морфологиялық форма) туынды сөзі. Аталық текте «рафиғ», аналық текте және адамнан басқалардың көпше түріне сипат ретінде «рафиға» деп қолданылады. Әл-Фараби бұл сөзді күшейтпелі мағынада «жоғары көтерілген» дегенді білдіру үшін немесе көпше түрде қолданған болуы мүмкін. Біздің ойымызша, әл-Фараби ақыл, рух және нәпсі (жан) туралы зерттеу жүргізгендіктен, бұл сөзді екінші мағынасында қолданған. Егер әл-Фарабидің бұл мақаланы ақыл, рух және нәпсіні зерттеуге арнағандығын және олардың барлығы

материалдық емес, мағнауи, абстракты ұғымдар екенін ескерсек, «рафиға» сөзі бұл жерде біздің материалдық төменгі нәрселерге қатысты емес, мағнауи жоғарғы мәселелерге қатысты қолданылғандығын түсінеміз. Сонда «мақалату әр-рафиға» изафеттік тіркесі сөзбе-сөз «жоғарғылардың мақалалары» деп аударылуы тиіс. Ал мағыналық аударма жасайтын болса, оны «жоғарғыларды зерттеуге арналған мақалалар» деп келтіруге болады. Осылайша бұл еңбектің қазақ тіліндегі аудармасы «Табиғат ғылымының негіздеріне қатысты жоғары ұғымдарды зерттеуге арналған мақалалар» немесе «Жаратылыстану ғылымының негіздеріне қатысты жоғары ұғымдарды зерттеуге арналған мақалалар» болып шығады.

Әбу Насир әл-Фараби бұл еңбегінде жиі қолданған терминдердің бірі *وحي* «уахи» сөзі. Ол араб тілінде шапшаң ишарат ету, құпия хабар жеткізу деген мағыналарды береді (Al-Muġjam al-uasit, 1989: 1018). Бұл сөз, негізінен, екі мағынаны қамтиды: оның бірі хабарды жасырын жеткізу болса, екіншісі оның жылдам жеткізілетіндігін білдіреді. Сондықтан жылдам әрі басқалардан жасырын жеткізілген хабар араб тілінде «уахи» деп аталды. Ал діни еңбектерде «уахи» сөзіне түрлі анықтамалар жасалғанымен, олардың мағыналары жақын. Сол анықтамаларға сүйене отырып уахи дегеніміз – Алла тағаланың пайғамбар етіп таңдаған құлына адамзатқа таныс емес, жылдам әрі жасырын жолмен беретін бұйрықтары, тыйымдары және хабарлары деп анықтама бере аламыз (Mannag al-Qattan, 2000: 27), (az-Zurqany, 1998: 92).

Уахи – ислам ғылымдарының ең маңызды тақырыбы саналады. Өйткені мұсылмандардың пікірінше, пайғамбарлықтың, ислами ғылымдардың басты өзегі – оларды Жаратушымен байланыстыратын осы уахи. Сондықтан бұл тақырып Құран ілімдері, ақида секілді ислами ғылым салаларында жеке тарау ретінде қарастырылады.

Әл-Фараби осы еңбегінде Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) келіп тұратын аяндар туралы айтқан кезінде *... ومنه الواردات التي كانت ترد على النبي صلى الله عليه وسلم إلهاما فيحدث بها إلهاما فيكون وحيا في حقه وإلهاما في حق غيره* «уа минһу әл-уаридат әлләти кәнәт тәриду ала ән-нәби саллаһу алайһи уа сәлләм илһәмән фәятәхәддәсу биһә илһәмән фәякуну уахиән фи хаққиһи и илһәмән фи хаққи ғайриһи» (Al-Farabi, 1951: 103) (... Пайғамбарға (с.ғ.с.) илһам болып келіп тұрғандардың бастауы да содан. Пайғамбар (с.ғ.с.) оны *илһам* қылып айтатын да, ол өзіне қатысты уахи, өзгелерге

қатысты илһам (аян) болатын) деп қолданған тіркесте «уахи» сөзін осы мағынада қолданған. Әл-Фарабидің түсінігінше, Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) Жәбірейіл періштесіз тікелей алғандары, яғни елге өз сөзімен жеткізген иләһи хабарлары да уахи саналады. Сол үшін ғалымдар уахиді «уахи мәтлу» (оқылған уахи, яғни Құран болып түскен) және уахи ғайр мәтлу (оқылмаған, яғни сүннет болып жеткен) деп екіге бөледі (Abu Zahu, 1378 h: 15). Әл-Фарабидің «*من أجل ذلك تقضي السنة على الكتاب*» (сүннетті сол үшін Кітапқа (Құранға) төрелік етеді) деуіндегі мақсаты – сүннет Құранды түсіндіруші басты дереккөз екендігін айтқысы келген. Әл-Фараби сөз сөзін қуаттау үшін Құрандағы «Және сол сияқты саған да (*уа, Мұхаммед*) Өз әмірімізден рухты уахи еттік» (Құран, «Шура» сүресі, 52-аят) деген аятты қолданған. Еңбекті бір оқығанда әл-Фараби осы аяттағы «рух» сөзін Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) уахи етіп түсірілген Құранға емес, хадис етіп адамдарға жеткізген сөзі деп түсінгенін байқауға болады. Бірақ муфассир ғалымдардың барлығы бірдей аяттағы «рух» сөзін бұл мағынада қолданбаған. Бұл аяттағы «рух» сөзінің тәпсіріне қатысты бірнеше көзқарас бар. Имам әл-Бағауи осы аяттағы «рух» сөзінің тәпсіріне қатысты ғалымдардың көзқарастарын былай деп келтірген: «Ибн Аббас ол сөзді «пайғамбарлық», әл-Хасан «мейірім», әс-Судди мен Муқатил «уахи», әл-Кәлби «Кітап (яғни Құран), әр-Рабиғ «Жәбірейлі», Мәлик ибн Динар «Құран» деп түсіндірген», – деген (Al-Bagauy, 1997: 201). Имам әт-Табари (at-Tabari, 2000: 259-260), әс-Сағлаби (as-Saglabi, 2002: 326), имам әл-Матуриди (al-Maturidi, 2005: 143) де өз тәпсірлерінде әл-Бағауидің тәпсірінде келген көзқарастарды келтірген. Атақты муфассир ғалым Ибн Кәсир де бұл сөзді «Құран» деп тәпсірлеген (Ibn Kasir, 1999: 217). Имам әз-Замахшари болса ол сөздің мағынасына қатысты төмендегі тәпсірді берген: «Оған (яғни Мұхаммед пайғамбарға) уахи етілген нәрсе. Өйткені жаратылыс соның арқасында өз діндерінде дененің рухпен тірілетіні секілді тіріледі» (az-Zamakhshari, 1407 h.: 234). Имам әз-Замахшаридің көзқарасын Әбу әл-Баракат ән-Нәсәфи де қолдаған (an-Nasafi, 1998: 262). Басқа да тәпсірлерде бұл аяттағы «рух» сөзіне осы айтылған мағыналары берілген. Әл-Фарабидің тәпсірі Ибн Аббастан жеткен «пайғамбарлық» деген тәпсірімен мағыналас келеді. Дегенмен, әл-Фарабидің бұл аяттағы «рух» сөзін хадис деп тәпсірлеуі пайғамбарлыққа қарағанда тар

мағынада келетіндігі айқын. Мұны әл-Фарабидің жеке тәпсірі деп қарастыруға болатын шығар. Әл-Фарабидің ойынша, Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) сүннеті, яғни айтқан сөзі, істеген ісі және құптаулары да уахиға жатады. Әл-Фараби өз көзқарасының, «сүннет Құранға төрелік етеді», яғни сүннет Құранды түсіндіруші міндетін атқарады және сүннет те уахи саналады деген ойын «Нәжм» сүресіндегі мына аяттарды дәлелге келтірумен қуаттаған. Ол аятта: «Һәм ол [Мұхаммед пайғамбар] әуейліктен сөйлемейді. Ол [Құран] – тек [Пайғамбарға] түсірілген уахи ғана» (Құран, «Нәжм» сүресі, 2-3-аяттар) деп келген. Әл-Фарабидің «Шура» мен «Нәжм» сүрелеріндегі осы аяттарды өзінің көзқарасын қуаттауға, растауға қолданғаны және оларға түсініктеме беруі ғалымның Құран мен тәпсір саласында да білікті маман болғандығын және оның ақиқатты іздеуде, тануда, Құран мен сүннетке жүгінетіндігін көрсетке керек. Бұлай дейтініміз, әл-Фараби ол аяттарды дәлел етіп қана қоймай, аятқа басқа қырынан қарап, өзінше тәпсір жасауға тырысқан.

Егер «уахи» сөзінің араб тіліндегі барлық қолданысына қарасақ, оның бірнеше мағына беретіндігін көреміз. Олар:

1. Адамға берілетін аян, көкейге салынатын ой.
2. Алла тағала жан-жануарлар мен жәндіктердің жаратылысына дарытқан сезім, нұсқау.
3. Жылдам бір нәрсенің көмегімен ишарат ету және ымдау. Мысалы, Алла тағала Құран Кәрімде Зәкария пайғамбардың өз қауымына шығып, ымдауын «уахи» деп атаған.
4. Шайтанның адамдарға жамандықты жақсы етіп көрсетіп, нәпсілерін азғыруы, сыбырлауы. Алла тағала Құран Кәрімде шайтанның осындай уасуасасын¹ да «уахи» деп атаған.
5. Алла тағаланың періштелеріне берген бұйрықтары.

Мінекей, аталған мағыналарға зер салып қараған адам, олардың барлығының «жылдам және жасырын түрде берілетін хабар» деген мағынаны қамтитындығына көз жеткізді (Мухитдинов, 2013: 37).

Ал Алла тағаланың пайғамбарларға беретін уахиына шарифатта «Алла тағаланың пайғамбарлардың біріне түсірген сөзі» деп анықтама беріледі (As-Saikh, 2000: 27).

Ислами ғылымдарда, оның ішінде ислам пәлсапасында да «уахи» сөзі осы терминдік мағынасында қолданылады.

Әл-Фараби діни мағынада қолданған келесі сөз – илһам. «Илһам» сөзі – иландыру, сендіру (жоғарыдан), шабыт, діни, илһам – аян. Алла тағаланың әулие, тақуа құлдарына беретін аяны (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 696). Әл-Фараби де бұл сөзді осы мағынада қолданған. Оған ... ومنه الواردات التي كانت ترد على النبي صلى الله عليه وسلم إلهاما فيتحدث بها إلهاما فيكون وحيا في حقه وإلهاما في حق غيره «уа минһу әл-уаридат әлләти кәнәт тәриду ала ән-нәби саллаһу алайһи уа сәлләм илһәмән фәятәхәддәсу биһә илһәмән фәякуну уахиән фи хаққиһи и илһәмән фи хаққи ғайриһи» (Al-Farabi, 1951: 103) (... Пайғамбарға (с.ғ.с.) илһам болып келіп тұрғандардың бастауы да содан. Пайғамбар (с.ғ.с.) оны *ilham* қылып айтатын да, ол өзіне қатысты уахи, өзгелерге қатысты илһам (аян) болатын» деген жоғарыдағы сөзі айғақ. Яғни Алла тағаланың пайғамбарға берген аяны «уахи» болса, әулиеге, пайғамбардан басқа жақсы көрген пендесіне берген аяны илһам саналады. Әл-Фараби қолданған бұл ұғым барлық ғалымдар тарапынан қолдау тапқан және ғылыми, діни ортада бұл терминге қатысты пікір қайшылығы жоқ деуге болады. Қазақ тілінде де бұл сөз осы мағынада қолданылады (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 231).

Әл-Фараби бұл еңбегінде «ирада», «қүдірет», «илм», «ақыл», «рух», «нәпсі» терминдерін қолданған. Мысалы: فنور العقل الذي يلهم الإنسان بالعلم والقدرة والإرادة هو نور الله الذي أودعه في قلب المؤمن «фануру әл-ақл әлләзи юлһиму әл-инсана бил-илм уал-қудрати уал-ирадати һууа нуру Аллаи әлләзи уадағһу фи қалби әл-мумин» (Al-Farabi, 1951: 105) (адамға ілімді, қүдіретті және ираданы илһам ететін ақылдың нұры – мүминнің жүрегіне салған Алланың нұры) деген сөйлемде «ілім», «қүдірет» және «ирада» сөздерін ақида ғылымындағы терминдік мағыналарда қолданған. Егер әл-Фараби ақыл, рух және нәпсі терминдеріне арнайы тоқталып, талдау жасап, өзінің түсінігін айшықтап берген болса, алғашқы үш терминге, яғни ирада (қалау), қүдірет және илм туралы арнайы тоқталмайды. Біздің ойымызша, ол бұл сөздің терминдік мағынасы сол ғасырдағы ғылыми ортада анық болғандығына байланысты болса керек. Біз болсақ, осы терминдерге қысқаша тоқталып кеткенді жөн санадық. Өйткені бұл ақида ғылымының «Илһият» (Құдайтану) саласында қолданылатын маңызды ұғымдар.

¹ Уасуаса – шайтанның азғыруы, адамдарды арбауы.

«Ирада» сөзі араб тілінде «қалау», «ұнату», «тілеу» деген мағыналарды береді (Abdul-Qadur ar-Razi, 1999: 131). Бұл сөз қазақ тілінде де бар және дәл араб тіліндегі мағынасында қолданылады (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 338). Қазақ тілінің осы сөздігінде бұл сөздің қазақ тілінде қолданылуына Абайдың, С. Мұқановтың шығармаларынан мысалдар келтірген. Ақида ғылымында «ирада» сөзі Алла тағалаға теліне қолданылғанда Алла тағаланың басқа сипаттары секілді шексіз, кемшіліктен ада, бастауы мен аяқталуы жоқ мәңгілік сипат саналады. Доктор Рамадан әл-Бути ирадаға төмендегідей анықтама берген: «Алла тағаланың затымен (өзімен) бірге болған ээли (мәңгілік) сипат. Бұл сипаттың ісі мүмкін нәрселердің бар не жоқ болуын нақтылау және сыртқы әсерге қарамастан бейімдеу» (al-Buti, 1997: 120). Егер әл-Фарабидің تدبيره بقدره الله عز وجل وإرادته وحوله وقوته «тудаббируһу биқудрати Аллаи аzza уа жәллә ирадатиһи уа хаулиһи уа қууатиһи» (Al-Farabi, 1951: 103) (... оны Алланың құдіретімен, ирадасымен күшімен және қуатымен басқарады) деген сөзіне қарасақ, ол да «құдірет», «ирада» сөздерін осы ақида ғылымындағы терминдік мағынасында қолданғандығын түсінуге болады.

Д. Рамадан әл-Бути Алла тағаланың قُدرة «құдірет» сипатына «Алла тағаланың затымен (өзімен) бірге болған ээли (мәңгілік) сипат. Бұл сипаттың ісі мүмкін нәрселердің бар не жоқ ету және бейімдеу» (al-Buti, 1997: 122). Ал علم «ілім» сипатына «Алла тағаланың затымен (өзімен) бірге болған ээли (мәңгілік) сипат. Ол сипат арқылы істер айқындалады, істердің қазір және болашақта қалай болатындығы қамтылады» деп анықтама жасаған (al-Buti, 1997: 120).

Ақида ғылымының Құрантану саласында ілім, құдірет және ирада терминдері, Алла тағаланың сипат әл-мағани тақырыбының аясында қарастырылады. Бұл тақырыпта аталған сипаттардан басқа самғ (есту), басар (көру), кәләм (сөйлеу) және хаят (өмір) сипаттары да қамтылады.

Құран кітабының бірнеше атауы бар. Солардың «Құран» атауымен қатар танымалдысы – Кітап (Subkhi as-Salikh, 1996: 17). Әл-Фараби من أجل ذلك تقضي السنة على الكتاب «мин әжли зәликә тақди әс-суннату ала әл-китаб» (сүннетті сол үшін Кітапқа төрелік етеді) деген сөзінде «кітап» сөзін «Құран» деген мағынада қолданған.

Әл-Фараби бұл еңбегіндегі бірінші мақаласын ақылға арнаған. Араб тілінің ең алғашқы түсіндірме сөздігі «Айның» авторы, атақты

лингвист ғалым Халил әл-Фараһиди «ақыл» сөзіне келесідей дефиница жасаған: «عقل اقل – надандықтың антонимі. Ол عقل يعقل عقلا فهو عاقل ақала-яьқилу-ақлан, ол ақил деп қолданылады (араб тілі сөздіктерінде сөзтізбеге алынған сөздің грамматикалық белгілерін осылайша өткен, осы шақтарын, масдарын (түбірін) және кейде негізгі есімшесін береді). Мағқул (ақыл сөзінің ырықсыз есімше формасында келуі. Қазақ тіліндегі «мақұл» сөзі осы сөзден алынған) – жүрегіңе байлағаның, тұсағаның және ақылдан түсінгенің де «мағқул» деп айтылады. Ақыл жекеше түрде қолданылады. Егер бір адамның айтқанынан ешнәрсе түсінбесе, оған «адимтә мағқулән» деп айтылады. Яғни сенен ой да, ақыл да түсіне алмадық... عقل بطن المريض «ақала батну әл-марид» (ауру адамның іші тоқтады) деп ауырған іші тоқтаған адамға қолданылады. Егер есуас есін жиса не сәби балиғатқа толса да «ақала» деп айтылады. Түйені тұсап қойғанда да «ақалту бағиран ақлан» (түйені тұсап тастадым) осы «ақал» етістігі қолданылады (Al-Farahidi, 2000: 159). Егер Халил әл-Фараһиди келтірген араб тіліндегі «ақала» етістігінің мағыналарына қарайтын болсақ, олардың ортақ мағынасы – тұсау, байлау, бір нәрсені екінші нәрсемен шектеп қою деген мағыналарды беретінін көреміз. Сондықтан араб тіліндегі малдың тұсауы, бәдәуилердің бас киімдерін басында ұстап тұратын арқан секілді затқа «ақл» түбірінен шыққан عقل «иқал», тұтқындау, қамау деген мағыналарды беретін اعتقال «иғтиқал» және үйінде қамалған әйелге «ақила» деген сөздер қолданылады (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 488-489).

Әл-Фараби ақылға төмендегідей анықтама берген: «Ақыл – шарапатты (қадірлі) нұр. Ол рух пен нәпсіге қарағанда нәзіктеу. Оның бастауы – Алла тағала Өзінің мейірімді жүзінің нұрынан әуелі жаратқан кәміл ең ескі ақылдың (әл-ақл әл-кәмил әл-ақдамның) нұрынан» (Al-Farabi, 1951: 103).

Ақылдың орны – жүрек. Әбу Насир әл-Фараби мән берген тағы бір мәселе – ақылдың орны. Орта ғасырлардан бері ғұламалардың арасында «ақылдың орны ми ма, жүрек пе?» деген мәселе бар.

Атақты ғұлама, муфассир Фахруддин әр-Рази «Шуғара» сүресінің 192-196 аяттарына жасаған тәпсірінде «ақылдың орны ми ма жүрек пе?» деген мәселеде ғалымдар арасында ескіден пікірқайшылығы бар екендігін айта келе «мидың орны жүрек» деген көзқарасты ұстанушылардың

аяттар мен хадистерден дәлелдерін келтіріп: «Біріншіден, Алла тағала «ақыл» дегенді сол аяттарда «жүрек» деген сөзбен берген. Екіншіден, ілімнің кереғарларын да жүрекке телгендігін алға тартқан. Діни жауапкершілік те сол аяттарда жүрекке телінген. Ал адам дінде ақылына жауап беретіндігін, ал оның орны жүрек екендігін айтқан. Одан кейін «ақылдың орны ми» деген ғалымдардың уәждерін келтірген. «Ақылдың орны ми» дейтін ғалымдардың пікірінше, біріншіден, түйсік құралдары жүреппен емес, мимен байланысады. Екіншіден, адамның ықтиярлы әрекеттерін құралы саналатын жүйке тамырлары да жүреппен емес, мимен байланысады. Үшіншіден, ми ауру болса, адамның ақылы ауытқиды. Төртіншіден, әдет-ғұрыпта адамның ақылы таяз болса оған *خفيف الدماغ* «миы жеңіл», *خفيف الرأس* «басы жеңіл» деп қолданады, бесіншіден, ақыл адамның ең қастерлі денемүшесі, сондықтан ол жоғарыда болу керек. Фахруддин әр-Рази екі жақтың пікірлерін, айғақтарын талдай келе, өзі алғашқы көзқарасты қолдайтындығын жеткізеді (Fakhruddin ar-Razi, 1420 h.: 153-154).

Жалпы ислам фикһи мазһабтарында ханафи мен ханбали мазһабтары «ақылдың орны – ми» деген көзқарасты қолдайды. Ал шафиғи мен мәлики мазһабтары «ақылдың орны – жүрек» деген көзқарасты қолдайды. Сонда Әбу Насир әл-Фараби бұл мәселеде ханафилермен емес, шафиғилармен бірге екен. Тек ол Фахруддин әр-Рази секілді мәселені кеңінен талдамай, қысқа ғана тоқталып өтеді.

Әл-Фараби ақылдың жаратылысына қатысты Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) *... أن العقل حين خلقه الله تعالى قال له: أقبيل فأقبل وأدبر فأدبر فقال: وعزتي وجلالي لا أركبك إلا في أحب الخلق إلي* «Алла тағала ақылды жаратқанда оған: «Кел», – деді, ол келді, оған: «Шегін», – деді, ол шегінді. Сонда (Алла): «Өзімнің үстемдігіммен, ұлықтығыммен ант етемін, сені маған ең сүйікті жаратылысқа саламын», – деп айтты» деген сөзін келтіргеннен кейін бұл хадисті «ақылдың орны – жүрек» деген пікірге дәлел болатынын айта кеткен (Al-Farabi, 1951: 103). Бірақ бұл хадистің сахихтығына, яғни растығына қатысты мухаддис ғалымдардың күмәндары көп. Ол туралы және жалпы әл-Фараби дәлел ретінде алған хадистерді арнайы мақалада қарастыратын боламыз.

Әл-Фараби қарастырған келесі мәселе нұрдың жүректен орын алуы. Әл-Фараби Құрандағы «Әлде Алла кеудесін Исламға ашқан әрі Раббысының нұрына ілескен жан ба [сол

*кәпірмен тең бола ма]?» («Зумар» сүресі, 22-аят) деген аят пен *النور إذا دخل القلب انشرح وانفتح* «Егер нұр жүрекке кірсе, ол шаттанып, ашылады» деген хадисті Өзінің ілімі, құдіреті, ирадасы мүминнің жүрегіне сияды деген сөзіне дәлел еткен және соған сай аят пен хадистегі сөздерді тәуил жасаған. Әл-Фарабидің пікірінше, адамға ілімді, құдіретті, ираданы илам ететін ақылдың нұры Алла тағаланың мүминнің жүрегіне салған Алланың нұры. Ол бұл ойын да Құранның келесі аятымен қуаттайды: «Алла – көктер мен жердің Нұры [Нұрландырушысы]! Оның нұрының мысалы: ішінде шырағы бар (қабырғадағы) ойықтай, шырақ шынының ішінде, ал шыны дүр жұлдыздай. Ол [шырақ] шығыста да, батыста да емес, бір құт-берекелі зәйтүн ағашынан (майымен) тұтанады. Оның майы, тіпті от тимесе де, жарық беруге дайын. Нұр үстіне нұр! Алла қалағанын [қалаған пендесін] Өз нұрына бастайды. Алла адамдарға мысалдар келтіреді. Әрі Алла – әрбір нәрсені Білуші» («Нұр» сүресі, 35-аят). Әл-Фараби осы аятқа тәуил жасай отырып, онда келген сөздерге келесідей түсіндірмелер береді. Әл-Фараби бұл аяттағы *مصباح* «мисбах» (шам) сөзін мүминнің, яғни Пайғамбардың (с.ғ.с.) жүрегі, ал сол шам орнатылған мишкатты *مشكاة* (ойықты) Пайғамбардың (с.ғ.с.) көкірегі деп тәуил жасаған. Сонда ақыл нұры шырақтың шынысы мүминнің жүрегі болады. Ал осы шыны саналатын жүректі дүр жұлдызға теңеген. Әл-Фараби бұл аятты ары қарата осылай талдаған. Әл-Фарабидің бұл еңбегінде қолданған Құран аяттарына Ы.М. Палтөре талдау жасаған (Палтөре, 2021).*

Әл-Фарабидің «ақыл» туралы мақаласының соңында *والله أعلم بغيبه وأحكم* «Ғайыбын Алланың өзі жақсы біледі әрі Ол ең Хақим» (Al-Farabi, 1951: 106) деген сөзі оның ғайби мәселелерде ақида саласының мамандары, яғни мутәкәллимдер секілді ақиқатты бір Алланың Өзі ғана біледі деген сенімде болғандығын білдіреді. Жалпы бір мәселенің нақты жауабын білмегенде немесе өз аяқаты мен ыждаһады әрқашан ақиқатты білдіре бермеуі мүмкін дегенді оқырманның ойына салу үшін, әдеп тұрғысынан мұсылман ғалымдары «Аллау ағлам» (Алла жақсырақ білуші) деген тіркесті жиі қолданады.

Қорытынды

Әбу Насир әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегіндегі

«ақыл» туралы мақаласында Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистерін басшылыққа алуы, өз ойларын сол дәлелдердің аясында талдауы, түсіндіруі әл-Фарабидің ғайып (метафизика) мәселелерінде Құран мен сүннетке жүгінетіндігін анық дәлелі болады. Бұл тұрғыдан келгенде әл-Фарабидің ғайби, мағнауи мәселелерді (метафизикалық мәселелерді) зерттеудегі принциптері ақида саласының маманда-

рының принциптарынан көп алшақтамайтынын білдіреді. Әл-Фараби уахи, илһам секілді терминдерге тілдік және теологиялық талдау жасағанда ислам діні ғылымдары ислам ақидасы мен Құрантану салаларындағы мағынасында қолданылғандығы оның діни мәселелерде дін саласының терминдерін басшылыққа алғандығын көрсетеді.

Әдебиеттер

- إبراهيم مصطفي وغيره. المعجم الوسيط. استانبول: دار الدعوة، سنة 1989. ص: 1067.
 أبو البركات النسفي. تفسير النسفي (مدارك التنزيل وحقائق التأويل). بيروت: دار الكلم الطيب. سنة 1998. ص: 588
 أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيدي. كتاب العين. دار ومكتبة الهلال. ج. 1. ص: 544
 أبو الفداء إسماعيل بن كثير. تفسير القرآن العظيم. دار طيبة للنشر والتوزيع. سنة 1999. ج. 7، ص: 578
 أبو القاسم محمود بن عمرو الزمخشري. الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل. بيروت: دار الكتاب العربي. سنة 1407. ج. 4. ص: 574
 أبو محمد الحسين بن مسعود البغوي. معالم التنزيل في تفسير القرآن. دار طيبة للنشر والتوزيع. سنة 1997. ج. 7. ص: 518
 أبو منصور الماتريدي. تفسير الماتريدي (تأويلات أهل السنة). بيروت: دار الكتب العلمية. سنة 2005. ج. 9. ص: 668.
 أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي. الكشف والبيان عن تفسير القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي. سنة 2002. ج. ص: 344.
 السائح علي حسين. مدخل الدراسات القرآنية. طرابلس جمعية الدعوة الإسلامية. سنة 2000. ص: 638.
 رمضان البوطي. كبرى اليقينيّات الكبرى. دمشق: دار الفكر، 1997. ص: 392.
 زين الدين محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الحنفي الرازي. مختار الصحاح. محقق: يوسف الشيخ محمد. المكتبة العصرية، بيروت، 1999. ص: 350.
 صبحي الصالح. مباحث في علوم القرآن. بيروت: دار العلم للملايين سنة 1996. ص: 382.
 فخر الدين الرازي. مفاتيح الغيب. بيروت: دار إحياء التراث العربي. سنة 1420 هـ. ج. 24. ص: 380.
 محمد بن جرير الطبري. جامع البيان في تأويل القرآن. مؤسسة الرسالة. 2000. ج. 21. ص: 712.
 محمد عبد العظيم الزرقاني. مناهل العرفان في علوم القرآن. دار قتيبية. سنة 1998. ج. 1، ص: 576.
 محمد محمد أبو زهو. الحديث والمحدثون. دار الفكر العربي، القاهرة. 1378 هـ. ص: 512
 مناع القطان. مباحث في علوم القرآن. القاهرة، مكتبة وهبة سنة 2000. ص: 384.
 Arabsha-qazaqsha sozdik. – Almaty: Nur-Mubarak baspasi, 2016. – 918 b.
<https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar-ara>
 Qasyetti Quran jane qazaq tilindegi maginaliq audamasi. / Aud.: S.Z. Ibadullaev. – Almaty, 2015. – 744 b.
 Mukhitdinov R.S. Quran ilimderine kirispe. – Almaty: Dostar-medya, 2013. – 160 b.
 Paltore Y.M. (2021). Al-Farabiding «Ilmat-tabiga» atti traktatti matinindegi Quran ayiattarina taldu. – Almaty, QazUU Khabarshisi, Shigistanu seryiasi. 2021. № 1 (96) nausyz. 4-10 bb.
 Qazaq adeby tilining sozdigi. – Almaty: Arys, 2009. 11-tom, – 752 b.
 Qazaq adeby tilining sozdigi. – Almaty: Arys, 2009. 7-tom, – 752 b.
 Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Sayı – Ocak 1951) « كتاب مقالات الرفيعة في أصول علم الطبيعة للإمام الحكيم » «الفارابي – Bilge imam el-Farabiniñ «Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı». №57, 81-122 s.

References

- Abu Abdur-Rakhman al-Khalil ibn Akhmad al-Farahidi (2000). Kitab al-ayn [Eye book]. Beirut: Dar ua maktabatu al-hilal, vol. 1, p. 544.
 Abu al-Barakat an-Nasafy (1998). Tafsir an-Nasafy (Madarik at-tanzil ua khakhaiq at-tauil) [Interpretation of An-Nasafi (the perceptions of download and the facts of interpretation)]. Beirut: Dar al-kalim at-tayib, p. 588.
 Abu al-Qasym Makhmud ibn Amr az-Zamakhshary (1407 h.). Al-Kashshaf [Scout]. Beyrit: Dar al-kutub al-arabyia, vol. 4, p. 574.
 Abu Mansur al-Maturidi (2005). Tafsir al-Maturidi (Tauilatu ahl as-sunna) [Tafsir al-Maturidi (interpretations of the Sunnis)]. Beirut: Dar al-kutub al-ilmyia, vol. 9, p. 668.
 Abu Mukhammad al-Husayn ibn Masgud al-Bagauy (1997). Magalim at-tanzil fy tafsir al-Quran [Signs of downloading in the interpretation of the Qur'an]. Beirut, Dar Tayba, vol. 7, p. 518.
 Abu Nasir al-Faraby (1951). Kitab maqalat ar-rafiga fi usul ilm at-tabiga [Book of high articles on the origins of natural science]: Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Pp. 81-122.
 Abu al-Fida Ismayil Ibn Kasyir (1999). Tafsir al-Quran al-azyim [Interpretation of the Great Qur'an]. Beirut: Dar Tyiba lin-nashr ua at-tauzig, vol. 7, p. 578.
 Akhmad ibn Muhammad ibn Ibrahim as-Saglaby (2002). Al-Kash ua al-bayian an Tafsir al-Quran [Revealing and clarifying the interpretation of the Qur'an]. Beirut: Dar ikhyia at-turas al-araby, vol. 11, p. 344.
 Arabsha-qazaqsha sozdik (2016) [Arabic-Kazakh dictionary]. Almaty: Nur-Mubarak baspasi, p. 918.
 As-Saikh Ali Husain (2000). Madkhal ad-dirasat al-Quranyia [Introduction to Quranic Studies]. Tarabulus: Jamgyiatu ad-dagya al-islamiya, p. 638.
 Fakhruddin ar-Razi (1420 h.). Mafatikh al-gaib [Unseen keys]. Beirut: Dar ikhyia at-turas al-araby, vol. 24, p. 380.

<https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar-مقالة>

Ibrahim Mustafa ua gayruhu (1989). Al-Mugjam al-uasyt [intermediate dictionary]. Istanbul: Dar ad-dagua, p. 1067.

Mannag al-Qattan (2000). Mabakhis fy ulum al-Quran [Studies in the sciences of the Qur'an]. Qahyra: Maktabatu Uahba, p. 384.

Mukhammad Adu al-Azim az-Zurqany (1998). Manahyl al-irfan fy ulum al-Quran [Sources of gratitude in the sciences of the Qur'an]. Beirut: Dar Qutaiba. 1-tom, - 576 s.

Muhammad ibn Jaryr at-Tabary (2000). Jamyg al-bayian fy tauil al-Quran [Jami' al-Bayan in the interpretation of the Qur'an]. Beirut: Muassasatu ar-ryasala, vol. 21, p. 712.

Mukhammad Mukhammad Abu Zahu (1378 h.). Al-Hadis ua al-muhaddisun [Hadith and Muhaddiths]. Qahyra, Dar al-fikr al-araby, p. 512.

Mukhitdinov R.S. (2013). Quran ilimderine kirispe [Introduction to the teachings of the Quran]. Almaty: Dostar-medya, p. 160.

Paltore Y.M. (2021). Al-Farabiding «Ilmat-tabiga» atti traktatti matinidegi Quran ayiattarina taldau [Analysis of the verses (poetries) of the Qur'an in the text of the treatise of al-Farabi «Usul 'ilm at-Tabiya»]. Almaty, Al-Farabi Kazakh National University, no 1 (96), pp. 4-10.

Qasyetti Quran jane qazaq tilindegi maginaliq audamasi (2015) [Semantic translation of the Holy Quran and the Kazakh language]. Aud.: S.Z. Ibadullaev. Almaty, p. 744.

Qazaq adeby tilining sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, vol. 7, p. 752.

Qazaq adeby tilining sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, vol. 11, p. 752.

Ramadan al-Buti (1997). Kubra al-yaqiniyat al-kaunyia [The Greatest Certainties]. Dimashq: Dar al-fikr, p. 392.

Subkhi as-Salikh (1996). Mabakhis fy ulum al-Quran [Studies in the sciences of the Qur'an]. Beirut: Dar al-ilm lil-malain, p. 382.

Zaynuddin Muhammad ibn Abu Bakr ibn Abdul-Qadir al-Hanafi ar-Razi (1999). Mukhtar as-sykhakh [Mukhtar Al-Sihah]. Beirut: al-Maktaba al-asryia, p. 350.